

Förnyelse och förfall – om historiens list

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands 140-årsjubileum på
Finlandiahuset i Helsingfors den 5 februari 2025*

VI STÅR PÅ HISTORISK mark. Vi lever i en historisk tid. Som vi alla vet var det här inne i denna magnifika sal, ett av Alvar Aaltos mästerverk, som det så kallade Helsingforsavtalet undertecknades den 1 augusti 1975, som markerade, om inte ett slut på det kalla kriget, så i alla fall att det var på väg in i en lugnare, ofarligare fas med ökande kontakter, samarbeten och handel. Jordens mäktigaste politiker flockades då i denna sal. Någon av er sitter just nu på den stol där den sovjetiska ledaren Leonid Brezjnev satt, någon annan på den amerikanske presidenten Gerald Fords plats. Det ljusnade sakteliga i världen.

Det var då. Som vi alla känner lever vi nu i en annan historisk tid. Ljuset viker i världen. Det är som just inlets är nog det mest osäkra, oförutsägbara och ja, farliga som vår världsdel sett sedan 1939. Och jag djärvs ta till det årtalet, som här i Finland är allt annat än en kronologisk abstraktion. De här dagarna i februari 1940 föll bomber på nytt över Åbo, Viborg och Sordavala, och vid Summa och Muolajärvi malde det sovjetiska artilleriets åskor dag som natt.

Man både kan och bör gå till det förflutna för att belysa det samtida. Men detta kräver öppenhet, ja ödmjukhet. Annars är det fara värt att historien upphör att vara en lykta som lyser upp, och i stället blir till en dunkel spegel där betraktaren blott finner sitt eget anlete. En av pandemins mer udda följder var att en viss Vladimir Putin fick på tok för mycket tid för sig själv. Hans bacillskräck hade tvingat in honom i en extrem karantän, tillbringad huvudsakligen i ett palats vid Valdaisjön. Besökarna var få. I sin ensamhet förvandlades Putin till hobbyhistoriker. Resultatet blev den där ökända essän, publicerad

i juli 2021, där han i det förflutna funnit belägg för alla sina fixa idéer: som att Ryssland från 1500-talet till i dag varit offer för västerländska konspirationer, som att Ukraina historiskt sett alltid varit en del av Ryssland. Några veckor senare togs beslutet att invadera.

Betyder det att invasionen av Ukraina och den kris vi alla lever i är sprungna ur historiska förvillelser? Nej, bakgrunden är långt mer komplicerad än så. Men som alltid i sådana här situationer framletades ur det förflutna de bekräftelser man behövde, inför världen, inför det egna folket och inför sig själv. Men även ja, så till vida att vi talar om förvillelser i en mer allmän bemärkelse. Låt oss här vidga blickfältet litet. Hur går det till när förnyelse och expansion vänds i sin motsats, förfall och förlust?

Det går att skönja ett mönster i många spektakulära misslyckanden, oavsett om vi talar om stora företag, anrika institutioner, underbara teknologier, maktägande partier, gamla imperier. Misslyckanden är i regel kopplade till självöverskattning, och självöverskattningens grund heter framgång. Framgång är farligt. Den frestar en att tro att man hittat en nyckel till ständigt nya triumfer, samtidigt som man bortser från att en succé också vilar på tillfälligheter. Och i stället börjar man tänka att ens framgång beror på att man är rasande begåvad, rasande överlägsen eller rasande klarsynt, eller att man har historien på sin sida, eller de högre makterna, eller tiden – för att till sist börja betrakta sig som orubblig, ofelbar, oövervinnerlig.

En modell för hur framgång kan bli ödesdiger kan se ut så här: Framgång göder självöverskattning, självöverskattning göder allt vidlyftigare planer, allt vidlyftigare planer göder ökad risk, men den ökade risken ignoreras trots tydliga tecken på kris, tills problemen är så akuta att de ej längre kan viftas undan, förnekas eller döljas. Och vid det skedet kan krisen a) beröra sådana föreställningsmässiga fundamenta att en omprövning betraktas som omöjlig, eller b) vara så djup att någon återhämtning ej längre är möjlig, trots omprövningar. I båda fallen följer sammanbrott.

En parentes. Det finns en annan, mer banal variant av detta mönster, som vi i Sverige tyvärr känner alltför väl. Den går ungefär så här: Framgång göder självbelåtenhet, självbelåtenhet göder försummelse, försummelse göder förfall, förfallet ignoreras, tills något så stort händer att förnekelsen blir omöjlig, varvid panik uppstår över detta

självförvällade förfall, som åtgärdas till stor kostnad varefter ny självbelåtenhet infinner sig, och en ny cykel av försummelse och panik kan inledas.

”Det är medan floden är lugn, som vallarna skall byggas”, sade en gång Machiavelli. Männe var Machiavelli en gång finne? Det är uppenbart att Finlands historiska erfarenheter lämnat ert folk mer fallet för sans, lugn och klarskådande realism, och mindre fallet för de entusiastiska pendelslag mellan ytterligheter som tyvärr kommer över Sverige med viss plågsam regelbundenhet. Slut på parentesen.

Tertium non datur, lärde oss Aristoteles. Gives icke ett tredje alternativ? Jovisst. Kriser och misslyckanden kan ha en förunderlig regenerativ kraft. De öppnar för förändring, förvandling, förnyelse. Mycket av Västerlandets historia går att beskriva, inte som en steril pendelrörelse mellan ytterligheter, utan tvärtom som en dialektisk skruv, som leder mellan det existerandes tes, krisens antites och det nya tillståndets syntes – framåt, vidare, till och med uppåt.

Starka undergångsstämningar har ofta gripit Europa, från tidig medeltid och framåt. Sådana darrningar går även att förnimma i dag. Vi lever i en historisk tid, och historiska tider är sällan lyckliga. Dock vill jag påminna om något. I en mening har Västerlandet alltid gått under, i föreställningens värld. Och detta menar jag är en del av Västerlandets styrka. En aldrig helt stillad existentiell ångest, en i det kollektiva undermedvetandet förankrad bild av Sammanbrottet, nästan arketypisk i Jungs mening, föder en känsla av att inte alls vara orubblig, ofelbar, oövervinnerlig, utan öppnar tvärtom för skepsis och omprövning. För att låna en fras från den engelske 1700-tals-historikern Edward Gibbon, det öppnar för att vara ”beredd att bränna de gudar man en gång tillbett, och tillbe de gudar man en gång bränt”.

Det är därför logiskt att några av västs största misslyckanden går att koppla till tider då denna förmåga till skepsis bedövats av självtillräcklighetens värmande glöd. Vi lever just nu i efterskalven från en sådan historisk epok. Den vackra men naiva optimism, och framför allt den känsla av orubblig överlägsenhet som uppstod efter Berlinmurens fall, slog snart över i måttlös marknadsdogmatisk yra – som fann sin kanske mest extrema form i rövarekonomin Ryssland. Och den yran flätades samman med en lika måttlös storpolitisk hybris. Kulmen var USA:s invasion av Irak 2003, då man verkligen trodde

sig i ett slag kunna förvandla landet till ett föredöme i regionen, med en modern demokrati och samma privatiserade, underbart avreglerade ekonomi som då var den "enda vägen" i väst. Finanskrisen 2008 gjorde slut på den marknadsutopiska vågens önsketänkande. Reträtten ur Afghanistan 2021 visade att inget fanns kvar av de storpolitiska illusionerna. Vi lever i en historisk tid, som till dels är en följd av båda dessa misslyckanden.

Det senaste exemplet på hur framgång föder självöverskattning och självöverskattningens villor lockar till att ignorera risker och gripa efter mer och mer, och till slut för mycket, är givetvis Rysslands invasion av Ukraina. Pusselbitar saknas ännu, men vi har ändå en tämligen god bild av hur det gick till när beslutet fattades. Självsäkerheten var då stor i Kreml. Putin hade fyra framgångsrika krigsoperationer bakom sig: det andra Tjetjenienkriget, blixtkriget mot Georgien 2008, den snabba och bland vanliga ryssar populära invasionen av Krim 2014 samt ingripandet i Syrien. Och som många gånger förr i historien lockade en överskattning av den egna styrkan till en underskattning av motståndaren. Europa vacklade efter pandemin, de lama reaktionerna på Krimockupationen verkade bekräfta att väst var splittrat och fegt, och de kaotiska scenerna från Kabul förefaller bevisa att väst dessutom var obeslutsamt och svagt. Det var nog inte bara de ryska tv-propagandisterna som trodde att Kyiv skulle falla på tre dagar.

Som jag sade nyss: Alla företag, institutioner, imperier och så vidare kan slås av självöverskattningens förbländning, och i detta tillstånd begå grova misstag. Begreppet hybris kommer som vi vet från antikens Grekland. Det betecknade någon som i övermod korsar rimlighetens gränser, ja rentav trotsar gudarna. Och som därför bestraffas, oundvikligen. I mytologin var hybris en demon. Min poäng är, att även om alla system är fallna för den här sortens missgrepp, är vissa system mer fallna för dem än andra.

Vi lever i en historisk tid. Detta är det mest ovissa året sedan 1939. Och precis som då finns det bland oss demokrater en känsla av oro och svärmod, när vi ställs inför diktaturernas aggressivitet, brutalitet och skrupelfrihet. Men just att vi sett det tidigare är i sig en källa till tillförsikt. Under 1900-talet kunde vi se dem falla, en efter en, dessa till synes oöverbinnerliga bjässar, militärt besegrade eller oftast imploderade under tyngden av sina egna inre motsägelser.

Demokratins största styrka är nämligen varken ideologisk eller moralisk. Den är kognitiv. Demokratien tillåter, ja uppmuntrar, den skepsis, kritik och hälsosamma oenighet som alla mänskliga system behöver för att ej förstockas i självtillräcklighet. Detta utesluter som sagt på inga vis misstag och misslyckanden begångna i entusiasmens eller övermodets rus, men den tillåter, ja uppmuntrar, den ärliga och svåra omprövning som är ett måste för tillnyktring och förnyelse.

I romerska kejsarbiografier och renässansens furstespeglar finns en ofta återkommande berättelse som känns allmängiltig, nämligen den om tyrannen som faller offer för de illusioner, den gränslöshet och moraliska korruption som från början var basen för hans välde. Sakta förlorar han sig i självförgudningens dimmor, för av skräck eller karriärlystnad ger de underlydande honom inga andra råd än de han vill höra, inga andra fakta än de han vill se. Och de order som utfärdas blir i takt med detta alltmer verklighetsfrämmande. Alla diktaturer bär på denna fatala brist.

Det kallas historiens list, detta att stora beslut kan få resultat som dess skapare i sin okunskap eller förblindelse ej förutsåg, resultat som inte sällan kan vara rakt motsatta de avsedda. Det är alls inget ovanligt fenomen. Vi står på historisk mark, och i augusti 1975 åkte Brezjnev glädjestrålade hem till Moskva efter undertecknandet av avtalet här i salen, ity han hade fått allt han önskat sig: ett erkännande av Sovjetunionens överhöghet i öst samt en överenskommelse om starkt ökat handelsutbyte. Det som de västerländska diplomaterna fått i gengäld var avtalets så kallade tredje korg, med stadganden rörande mänskliga fri- och rättigheter, ökat informationsutbyte och liknande, vackra ordbroderier utan praktiska följder, tänkte Brezjnev och hans hejdukar. Men det avtal som var tänkt att cementera systemet i öst kom i stället att underminera det. Billiga krediter från väst lockade makthavarna i öst att skjuta på nödvändiga ekonomiska reformer, samtidigt som detta inte bara skapade ett växande skuldberg, utan även ett stegrat beroende av den kapitalistiska världsmarknaden. Och den där föraktade "tredje korgen" visade sig få de största följderna: under dess hägn kunde de små dissidentgrupperna i öst sakta stärkas, mogna till protestorgan, växa till massrörelser.

George W. Bush och hans *neocons* hade ej den fantasi som krävdes för att föreställa sig att en invasion av Irak skulle kunna orsaka den

sammansmältning av arabisk nationalism och islamism de sade sig vilja ta käl på, destabilisera den region de sade sig vilja frälsa. Och jag tror ingen av kvinna född hade fantasi nog att begripa att invasionen av Ukraina på ett indirekt, oförutsett vis skulle bli till en förutsättning för den syriske tyrannen Assads fall och öppna för ännu ett stort skifte av maktförhållandena i Mellanöstern. Men nog hade rådgivare i Kreml 2021 kunnat viska till sin av framgång berusade högste chef, att måhända kommer denna invasion ej att leda till ytterligare splittring i väst utan till att väst sammansvetsas, inte till att Nato trycks tillbaka utan till att Nato utvidgas, inte till att Ryssland förstärks, förnyas och förmeras utan till Rysslands försvagning, förfall, ja kanske sönderfall. Om de bara vågat.

När detta skrivs har robotar på nytt träffat Kyiv, Kramatorsk och Zaporizjzja, och vid Pokrovsk och Chasiv Yar maler det ryska artilleriets åskor dag som natt. Men historiska paralleller är osäkra. Ovissheten i världen minner oss om 1939, granatbullret från öster om 1940, men vårt år behöver ingalunda sluta illa. Låt mig här på slutet nämna ett tredje, ominöst årtal: 1918. Då var det en annan världsmakt som pressade sig fram över slagfälten, och som vann segrar, men alltmer dyrköpta sådana, dyrköpta ej blott i termer av stupade utan fastmer i termer av en till bristningsgränsen pressad ekonomi. Samt ett likaledes till bristning pressat gap mellan propagandistiskt sken och materiell och moralisk verklighet. Alla vet hur illa det ändade.

Det finns ett tyskt ord, *Sternstunde*, stjärnstunder, som betecknar tillfällen då något stort sker, och framtiden ställs vidöppen, om så bara för ett ögonblick. En sådan stjärnstund har infunnit sig nu, en stund som inte bara kommer att definiera det innevarande, utan även så framtiden. Skall detta vara en anständig värld, eller en värld där ingen regel är så stark att den ej kan ignoreras, ingen gräns så gammal att den ej kan rivas upp, inget avtal så fast att det ej kan brytas, ingen lögn så grov att den ej kan uttalas?

Detta är en stjärnstund och det är vår stjärnstund. ”Vi känner oss själva / bara så långt som vi har prövats”, skriver Wisława Szymborska i en av sina dikter. Prövningar är inget att söka. Prövningar är något vi ber till högre makt om att undslippa. Prövningar kan avslöja saker om oss själva som vi inte ville veta. Samtidigt gäller även det omvända. Prövningar kan ge insikter, öppna för omvärderingar samt skänka kraft,

oanad kraft. Vi är starkare än vi själva tror, vår motståndare bräckligare än han själv förstår. Vi måste bara stå fasta, lugna, beslutsamma, uthålliga, illusionslösa, eniga.

Vi lever i en historisk tid. Det är märkligt att betänka att det var en rysk enväldshärskare som en gång rev oss itu, Finland och Sverige, och att en annan rysk enväldshärskare dryga 200 år senare kom att föra oss tillhopa igen. Men denna gång som jämlikar. Och därför på ett vis närmare än någonsin. Ljuset, glansen, fröjden, hoppet är gemensamma nu.